

МССЈ

**БЕОГРАД
НОВИ САД
ТРШИЋ
15 - 20. 9. 1992.**

**НАУЧНИ
САСТАНАК
САДВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ**

**ЛЕКСИЧКО-СЕМАНТИЧКИ СИСТЕМ
СРПСКОХРВАТСКОГ ЈЕЗИКА**

22 /2

БЕОГРАД, 1994.

МАРТА БЈЕЛЕТИЋ (Београд)

ЕКСПРЕСИВНА СРЕДСТВА У ТВОРБИ
СРПСКОХРВАТСКИХ ГЛАГОЛА
(на материјалу говора југоисточне Србије)

Последњих година српскохрватска дијалектологија највише је обогаћена речницима из југоисточне Србије: из Црне Реке, Тимока, Лесковца и Пирота¹. Тако је нов и занимљив дијалекатски материјал доспео пред очи лингвистичке јавности. Осим ове лексике, на располагању су нам биле и необјављене збирке речи из грађе *Речника српскохрватског књижевног и народног језика* из Враћа (сакупио М. Златановић), Лебана (сакупила Р. Жугић) и Власотинца (сакупио С. Коцић). Захваљујући томе могли смо да стекнемо целовитију слику о лексичком благу југоисточне Србије.

Лексика овог подручја одликује се изразитом експресивношћу. Проблем језичке експресивности увелико заокупља пажњу лингвиста, али како је добро приметила Масловска, садржина која се приписује самом појму зависи од тога који се аспект разматране појаве узима за полазну тачку истраживања². Ми овде под експресивном лексиком подразумевамо оне речи које Зима третира као „инхерентно експресивне“: „Slova inherentně expresivní mají jako společný znak nápadnost v systému jazyka. Zjistili jsme ji... v oblasti hláskového skladu slova... ve způsobu tvoření slov, a to jak v oblasti derivace... to také řídčeji v jejich kompozici...“³.

Посебну пажњу посветили смо глаголима и сврстали их у двадесетак семантичких група⁴. Навешћемо неколико најбројнијих :

¹ Види скраћенице на крају.

² E. Masłowska, *Derywacja semantyczna rzeczowników ekspresywnych*. *Prace slawistyczne* 73, Wrocław, 1988, 5.

³ J. Zima, *Ekspresivita slova v současné češtině*, Praha, 1961, 41.

⁴ Већина ових група поклапа се са групама које Махек наводи говорећи о појмовима који се најчешће изражавају експресивним речима: брбљати; халапљиво јести или пити; опити се; мазати се нечим (блатом); напорно, пипавно нешто радити; пењати се; смејати се; плакати; замрсити, побркати; љуљати се; гледати зачуђено, плашљиво, радознано, итд. V. Machek, *Studie o tvoření výrazů expresivních*, Praha, 1930, 8.

- „брбљати, говорити којешта” : *бáнїїам*⁵, *бљеззáрим*, *брбњем*, *дрдб-ри*, *дрндам*, *дрнкам*, *жвáњкам*, *ламбóїим*, *лаїарá*, *ломбóїим*, *љбóїам*, *їлáм-кам*, *їлáскам*, *їаралїче*, *їорбóче*, *їрбóїам*, *чвáїїам*, *цагбóљи*, *цака*, *шлá-мим*, *шлáмбóїим*, *шлáїїам*.

- „халапљиво јести или пити”⁶: *буба*, *буїа*, *дéка*, *кéкам*, *клбóїам*, *крка*, *лáїїам*, *шмўља*; *шлбóче*, *лбóкам*, *шлбóкам*;

- „напити се, опити се” : *налїзгáм се*, *налбóљам се*, *налбóскам се*, *налўскам се*, *налўљкам се*, *нарбóљам се*, *наїрéскам се*, *нацврцáм се*, *нашлїскам се*, *нашлбóскам се*.

- „(у)мазати (се) нечим житким, (у)прљати (се)” : *дрбóїам се*, *каїшкам се*, *мáшкa (се)*, *мршкам*, *наїїцка*, *убáчкам се*, *улбóїам се*, *уљéїа (се)*, *уљбóїа се*, *уцїцка се*, *ушлїїа се*, *ушлбóкам се*, *цвáкам се*, *дзїїам (се)*, *дзбóїам (се)*;

- „радити споро, пипаво” : *кекња*, *мрњавим*, *їїїоли*, *їрїїкам се*, *цїцкам*, *цїцлим*, *дзéндзам се*;

- „плакати, цмиздрити” : *ждрљи се*, *кречї*, *рїмза*, *рўнзам*, *рўндзам*, *рўнцáм*, *рўцáм*, *цїнћам*, *цїнћам*, *дзурлїм*;

- „замрсити нешто” : *закрклá*, *закукуљим*, *замумўлим*, *замумўлим*, *зашуїуїлим*, *расчбрлá*.

Обиље примера омогућило нам је да уочимо најчешћа средства експресивизације:

А) ПРОТЕТИЧКИ, НЕЕТИМОЛОШКИ ЕКСПРЕСИВНИ СУГЛАСНИЦИ *ш-*, *ж-*, *с-*⁷: *крбкне* : *шкрбкнем* „коракнути” (Лебане), *лїїи* „удари, лупне” : *шлїїне* „удари лако шаком” (Ц. Река), *мрчкам* : *шмрчкам* „писати неразговетно” (Пирот), *мўлáїи* „јести нагло, препуним устима” (РСАНУ) : *шмўља* „халапљиво једе” (Ц. Река), *їїўкне се* „јурне се, суне се” (Тимок) : *шїїўкнем* „нестати, изгубити се” (Врање), *лбдкаїи* „одвећ неумерено пити” (Заглавак, РСАНУ) : *жлбóче* „пије, шлбóче” (Ц. Река), *мїгáїи* „намигивати” (РСАНУ) : *жмїгáм* „намигујем” (Лесковац), *лéшче* : *слéшче* „дахтати” (Пирот), *лўњам* „скитам, беспосличим” : *слўњам* „луњам, скитам” (Лесковац).⁸

⁵ Како ови говори немају инфинитив, глаголи се наводе у првом, односно трећем, лицу једине.

⁶ Више о овом развоју види: Ј. Влајић-Поповић, *Један семантички помак код ономајојејских и експресивних глагола „ударати” - „јесити”*, 21. научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 1993, 125-132.

⁷ О протетичком *ж-*, *ш-*, *ч-* види Махек *op. cit.* 13-14. Скок III, 377 s.v. *š-* третира сугласнике *ш-* и *ж-* као префиксе. О овој појави (али у антропономији), види: М. Драгичевић, *О једној ујоїреби їрїїїског ш-* у неким шїїокавским зоворима, ЗБМСФЛ XXV/1, 1982, 174-175.

⁸ Више о пореклу овог глагола види: W. Boryś, *Na tropach słowiańskich relikatów leksykalnych*, Rocznik slawistyczny XLVII, cz. 1, Wrocław, 1981, 25-27.

Б) НАЗАЛИЗАЦИЈА⁹: *бáзaй̄и* „тумарати“ (РСАНУ) : *бáнзам* / *бáндзам* „скитати, тумарати“ (Пирот), *бaй̄р̄л̄aй̄и* „батргати“ (РСАНУ) : *бaн̄й̄р̄л̄á* „говори којешта“ (Тимок), *бoб̄р̄ц̄иӯй̄и* „загњурити“ (Сврљиг, РСАНУ) : *бoм̄б̄р̄ц̄инe* „гурне у воду“ (Ц. Река), *žéžam* „ходам с напором“ : *žénžam* „гигам, скачем на једној нози“ (Лесковац), *др̄ч̄ӣй̄и* „наводити, подбадати“ (средњи Тимок, РСАНУ) : *др̄н̄ч̄ím* / *др̄м̄ч̄ím* „задиркивати, изазивати, дирати“ (Пирот), *клéц̄кам* „клецати, ходати на једној нози, храмати“ (Пирот) : *клéндзам* „скачем на једној нози“ (Лесковац), *лéзим се* (Пирот, Лесковац) : *лéнзим се* (Пирот) / *клéндзи(м)* (*се*) „смејуљити се, кревељити се“, (Пирот, Тимок), *окач̄ӣй̄и се* : *окáнчи се* „оклембеси се“ (Тимок), *рúца(м)* (Ц. Река, Лесковац, Пирот) : *рúнцaм* (Врање) / *рúнзам* (Пирот) „ридати“.

В) ПАЛАТАЛИЗАЦИЈА¹⁰: *клúнкам* : *клúмкам* „бућкам, мућкам“ (Лесковац), *мо̄й̄л̄áви* „маје, замајава“ (Тимок), „задржава кога“ (Ц. Река) : *мо̄й̄л̄áвим* „врзмам се, вргим се“ (Лесковац), *й̄р̄з̄óлим се* : *й̄р̄з̄óлим се* „пасти на клизавици“ (Пирот), *склéчка* „поломи нешто крхко“ (Тимок) : *скл̄éч̄кам* „изгазим“ (Лесковац), *ул̄óй̄ам се* (Лесковац) : *ул̄óй̄ам се* (Пирот) „упрскати се“, *ц̄ӣн̄ћам* : *ц̄ӣн̄ћам* „цмиздрити“ (Пирот), *шúнкам се* : *шúн̄кам се* „вргим се“ (Лесковац).

Г) ВОКАЛСКЕ АЛТЕРНАЦИЈЕ¹¹: *žmára* (Врање) : *žmúra* (Ц. Река) „потапати у воду“, *žrválam* : *žrvélam (се)* „ваљати се“ (Пирот), *лелé-je(м)* (*се*) (Тимок, Лесковац, Пирот) : *лулéјем се* (Лесковац) : *лулеја̄й̄и* „љуљати (се)“ (Власотинце), *л̄óснем* : *л̄úснем* „паднем, треснем“ (Лесковац), *рéй̄a* : *рúй̄a* „удара снажно мотком“ (Тимок)¹², *й̄р̄б̄óй̄a* „лупа“ : *й̄р̄ӯй̄a* „удара ногама о тло“ (Тимок), *ул̄éй̄a (се)* „умаже, испрља“ : *ул̄óй̄a се* „накваси се и испрља блатом идући преко росне ливаде“ (Тимок), *ш̄л̄áй̄-нем* : *ш̄л̄éй̄нем* (Пирот) : *ш̄л̄ýй̄не* (Ц. Река) „ударити, ошамарити“, *дз̄íй̄ам (се)* : *дз̄óй̄ам (се)* „прскати се блатом при ходу“ (Пирот).

Д) КОНСОНАНТСКЕ АЛТЕРНАЦИЈЕ¹³ : *бр̄ка* : *бр̄ца* „пипа у нешто“ (Тимок), *бр̄ч̄кам* „мешам, чепркам“ : *й̄р̄ч̄кам* „чепркам по нечему“ (Лесковац), *дúбри* „чека“ (Тимок) : *зúбри* „пиљи“ (Тимок) : *ц̄ӯй̄ри* „чека“ (Ц. Река) : *дзúбрим* „узалудно стојим“ (Пирот, Лесковац), *ђубим* : *ђӯй̄им* „стојим беспослен, дреждим“ (Лесковац), *жабӯр̄кам се* (Лесковац) : *цабӯр̄-*

⁹ Махек, *op. cit.* 26. говори о афективној назализацији и третира *м* (*н*) као назални инфикс. О уметнутом *н* говори и Т. Szymański, *Derywacja czasowników onomatopoeicznych i ekspresywnych w języku bułgarskim*, *Prace językoznawcze* 86, Wrocław, 1977, 15-16.

¹⁰ Још је Белић уочио ову појаву у говорима југоисточне Србије. Види: А. Белић, *Дијалект̄и ӣст̄очне ӣ јужне Србије*, СДЗБ I, 1905, 222. Види и код Махека, *op. cit.* 10-24, поглавље о афективној палатализацији (нарочито гласова *л*, *н*).

¹¹ Упор. Шимањски, *op. cit.* 14.

¹² Више о овом глаголу пише Л.В. Куркина, *Славянские э̄тимологӣи II*, *Укр. ре̄й̄а-й̄й̄ӣся*, *Этимология* 1972, Москва, 1974, 73-75.

¹³ Упор. Шимањски, *op. cit.* 11-14.

кам се (Врање) „брчкати се”, *ждраїа* „крупно газии док хода” (Тимок) : *иїїраїа* „гази, ступа” (Ц. Река, Пирот, Лебане), *жмајїм* „стојим непокретно” (Лесковац) : *чмајїм* „чамити” (Пирот), *забáндам се* : *забáниїам се* „занесем се, забавим се нечим” (Лесковац) *мржѓóriии* (Власотинце) : *мрждóri* (Тимок, Пирот) „ромињати (о киши)”, *їoiїуцкам* : *їoiїучкам* „потрошим” (Лесковац).

Б) РЕДУПЛИКАЦИЈА¹⁴: *зaiїулиїи* „завући, сакрити, склонити” (РСАНУ) : *зaiїуїулим* „замрсим” (Лесковац), *зѓuriи се* „повити се, скупити се, шћућурити се” (РСАНУ) : *зѓуѓурим се* „скупим се” (Лесковац), *измумулим* „извирити” : *мумулим* „извиривати” (Пирот), *кули се* „савија се у пасу, погрби се док ради неки посао” : *їрекукуљи се* „пресавија се, снужди се” (Тимок), *надuriи се* „наљутити се” (РСАНУ) : *надундури се* „наљутити се” (Ц. Река), *накерїии* „нахерити, накривити” (РСАНУ) : *накекерим се* „накривим се” (Лесковац), „сести где му није место” (Пирот), *насурим се* (Лесковац) : *насусурим се* (Врање) „наљутити се”, *їуи се* „љути се” (Ц. Река) : *їумїуи се* „дури се” (Тимок).

Е) ПРЕФИКСАЦИЈА: Нашу пажњу посебно су привукли стари експресивни префикси *ка-*, *ко-*, *ча-*, *че-*, *чо-*, *ша-*, *ше-* који се данас више и не осећају као префикси, већ као део основе¹⁵: *муцам* : *комљам* „муцати” (Пирот), *мрејем* „умирем” (Лесковац) : *чамрејем* „слабити, венути” (Пирот), *їрљка* „плитко оре, чепрка” (Ц. Река) : *чаїрљам* „плитко копати” (Врање), „чепркати” (Лебане), *врдам* : *шеврдам* „изврдавам” (Лесковац), *навáлиїи* „масовно напасти, налетети, насрнути” (РСАНУ) : *накавáli се* „крене мноштво, нападне, насрне” (Тимок), *изврљїи* „избуљити, погледати искоса” (РСАНУ) : *исковрљим* „избечим, исколачим” (Лесковац), *їрчи се* „сили се” (Ц. Река) : *учoiрчи се* „подигне се” (Ц. Река, Тимок), *їљїска се* : *чoiљїска* „брчка (се) по води” (Тимок).

Ж) СУФИКСАЦИЈА¹⁶ Од домаћих суфикса најчешће су заступљени следећи:

¹⁴ Зима, *op. cit.* 23 говори о редупликацији у оквирима композиције, али не наводи глаголе, док Шимањски, *op. cit.* 50-67. тумачи настанак ономатопејских глагола са редупликацијом основе.

¹⁵ О њима детаљније пише М. Москов, *Особена обцославјански префиксна сисїема и нейноїо oiїражение в сѓрбохѓрваїски език*, ЗбМСФЛ VIII, 1965, 67-73. и *Сїаринна префиксна сисїема в славјанскиїе езици (Исїория и їеория на їроблема)*, Годишник на софийския университет, Том 75/1, Софиа, 1985, 40-111. Види и Л.В. Куркина, *Славјанские эїимологиїи*, Обцеславјанский лингвистический атлас 1979, Москва, 1981, 331-337. Опширније о наведеним српскохрватским глаголима види: М. Бјелетић, *О неким експресивним ѓлаѓолским префиксима* (Саопштено на научном скупу „Говори призренско-тимочке зоне и суседних дијалеката”, одржаном у Нишу 17-20. јуна 1992, у штампии).

¹⁶ Овде нам није циљ да одређујемо нијансе које суфикси уносе у значења основних глагола. О томе види: И. Грицкат, *Деминуїїїїивни ѓлаѓоли у срїскохрваїском језику*, Јужнословенски филолог XXI, Београд, 1955-56, 45-96. и *Значења афиксалне ѓлаѓолске деминуције*, Први лингвистички научни скуп у спомен на Радосава Бошковића, Титоград, 1988, 131-139.

1) -к-: *áлам* : *áлкам* „пипам, тражим” (Лесковац), *бу́џа* „удара неког по леђима тако да одјекује” : *бу́џка* „удара овлаш” (Тимок), *вурí* „дува ветар кроз неки отвор” : *вурка* „дува по мало” (Тимок), *џáџа* „гута” : *џáџка* „гута по мало” (Тимок), *дрíлнем* „јурнути” : *дрíлка* „ландара, трчкара” (Тимок), *éца* : *јéцка* „муца” (Ц. Река), *крíшим* „кршим” : *крíшкaм* „постепено ломим” (Лесковац), *мáцам* : *мáцкaм* „умачем” (Лесковац), *рíџа* „скаче” : *рíџка* „скакуће” (Тимок), *скр́ца* „шкрипи” : *скр́цка* „шкрипуће” (Тимок), *џíрíшим се* „сагињем се” : *џíрíшкaм се* „споро радим” (Лесковац), *дзвирí* : *дзвíрка* „прозире се” (Тимок).

2) -уцк- : *мéџаџи* „млети” : *мéџуцка* „меље по мало” (Тимок), *орáџи* : *орúцка* „оре по мало” (Тимок), *радíџи* : *радúцкaм* „радити по мало” (Лесковац).

3) -ар- : *бáџа* : *бáџара* „тумара” (Тимок) : *блэзџаџи* „говорити којешта” (РСАНУ) : *блэзџáрим* (Лесковац), *бр́баџи* „претурати” (РСАНУ) : *бр́бара* „претура по туђим стварима” (Тимок), *врвíм* „ићи, ходати” (Пирот) : *врвáрим* „крећем се” (Врање), *кр́џиџи* (РСАНУ) : *кр́џáрим* „састављати крај с крајем” (Лесковац).

4) -ор- : *др́ика* „тандрче” : *др́икори* „тандрче по мало” (Тимок), *жвáкаџи* (РСАНУ) : *жвáкори* „жваће, али по мало и лено” (Тимок), *кр́чкаџи* (РСАНУ) : *кр́чкори* „крчка се” (Тимок), *мр́џка* : *мр́џкори* „мрда по мало” (Тимок), *џр́скаџи* : *џр́скóри* „ромиња (киша)” (Црна Река); *џушíње* : *џушíњóри* „шушкати” (Пирот).

5) -ч- : *зáрамíџи се* „ставити нешто на раме” (РСАНУ) : *обрáмчи* „стави преко рамена” (Тимок), *изрéџа* : *изрéџчи* „истуче некога мотком” (Тимок), *џр́шíџами се* : *џр́шíџамчи* „прилепи се, дође непозван” (Црна Река), *џиџáџиџи* : *џиџáџчи* „просјачи, захтева” (Црна Река).

6) -ељ- : *ше́ва* „склања се, шеврда, мрда” : *шевéљам* „посрћем” (Лесковац), *шóвам* : *шовéљам* „гутам без жвакања” (Пирот), *џушкaџи* : *џушкeљá* „шушкета” (Црна Река).

Једно од честих средстава експресивизације јесте и употреба страних творбених елемената.¹⁷ Код разматраних глагола најчешће се јавља суфикс -ос-, ређе -ис-¹⁸:

а) -ос- : *зaбр́љáвíџи* (РСАНУ) : *зaбр́љóшем* „забрљавим” (Лесковац), *зaдáвíџи* (РСАНУ) : *зaдáвóше* „задави” (Тимок), *зачмí* : *зачмóше* „заспи” (Тимок), *зџу́ли* : *зџуљóше* „огули, одере, здере” (Тимок), *ка́џем* : *ка́џóшем* „дуго чекати, чамити” (Пирот), *кíднем* : *кíдóшем* „одјурим, побегнем” (Лесковац); *лéкне се* : *лeкóше се* „оде, дене се” (Тимок), *мéчка*

¹⁷ О томе види: Зима, *op. cit.* 21. и Е. Станкјевич, *Емоџивниоџи јазик и неџоваџа линџвисџичка иџџерџреџиација*, Македонски језик XV, Скопје, 1964, 111.

¹⁸ Претпостављамо да узрок фреквентности ових, пореклом грчких, суфикса лежи у експресивности спيرانта. О суфиксу -ос- види: Н. Богдановић, *Глаџолски џејорáџивни у џовору Сврлиџа*, Лексикографија и лексикологија, Нови Сад - Београд, 1984, 23-25.

„неспретна, трапава особа” (РСАНУ) : *мечкóшем се* „трапавим” (Лесковац), *оїрльїи се* : *оїрльóшем* „опрљим” (Тимок), *иљейнем* : *иљейóшем* „лако ударим руком” (Лесковац).

б) -ис- : *зачавради* „удари некога за врат или у главу” : *зачаврадише* „удари некога снажно да га обезнани” (Тимок); *ишамáрайи* (РСАНУ) : *ишамарїше* „ишамара” (Црна Река), *насаїунаїи* (РСАНУ) : *саїунїше* „сапуња” (Тимок):

Овим радом покушали смо да дамо преглед најчешћих формалних средстава експресивизације глагола у говорима југоисточне Србије. Сва наведена средства могли бисмо условно поделити на: 1) *фонетїска*: протетички и експресивни сугласници, назализација, палатализација, префиксација, вокалске и консонантске алтернације, 2) *їворбена*: редупликација, префиксација, суфиксација. Најчешће се глагол експресивизује коришћењем само једног средства, али нису ретки ни случајеви комбиновања двају средстава експресивизације, нпр. *жљоче* (протетички сугласник + палатализација), *надундури се*, *їумїуши се* (редупликација + назализација), *замумуљи*, *їрекукуљи* (редупликација + палатализација), *бљезгарим*, *згљоше* (палатализација + суфиксација).

Већ сама чињеница да су сви записивачи забележили процентуално велики број експресивних речи, сведочи о присуству ове лексике у свакодневном говору. Сматрамо да ће основа за њено дубље проучавање бити сачињавање што потпунијег и прецизнијег инвентара формалних средстава експресивизације.

СКРАЋЕНИЦЕ

ЗБМСФЛ	<i>Зборник Маїице срїске за филолозију и лингвистїику</i> , Нови Сад, 1957 ff.
Лесковац	Б. Митровић, <i>Речник лесковачког гóвора</i> , Лесковац, 1984.
Пирот	Н. Живковић, <i>Речник їироїског гóвора</i> , Пирот - Ниш, 1987.
РСАНУ	<i>Речник срїскохрвайског књижевног и народног језика</i> , Београд, 1959 ff.
СДЗБ	<i>Срїски дијалектїолошки зборник</i> , Београд, 1901 ff.
Скок	Р. Skok, <i>Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-IV</i> , Zagreb, 1971-1974.
Тимок	Ј. Динић, <i>Речник народног гóвора у Црној Реци</i> , СДЗБ XXXII, 1986, 259-494.

ЭКСПРЕССИВНЫЕ СРЕДСТВА В СЛОВООБРАЗОВАНИИ СЕРБОХОРВАТСКИХ ГЛАГОЛОВ

Резюме

На основании анализа лексики записанной в диалектических словарях Лесковца, Пирота, Црной Реки и Тимока, в работе дан обзор частейших формальных средств экспрессивизации глаголов в данных говорах:

I. Фонетические средства:

- а) Протетические, неэтимологические экспрессивные согласные *ш, ж, с*;
- б) Назализация;
- в) Палатализация;
- г) Альтернация гласных;
- д) Альтернация согласных;

II. Словообразовательные средства:

- а) Редупликация;
- б) Префиксация;
- в) Суффиксация.

Марта Бьелетич